

Krzysztof Rutkowski

Przesunięcia semantyczne prawosławnej leksyki konfesyjnej w języku rosyjskim okresu radzieckiego

Prace Językoznawcze 6, 133-145

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Rutkowski
Białystok

Przesunięcia semantyczne prawosławnej leksyki konfesyjnej w języku rosyjskim okresu radzieckiego

Semantic changes of orthodox religious lexis in Russian language in the Soviet period

The article presents the changes of religious lexis in Russian language in the Soviet period. The study was focused on semantic aspects of changes within religious lexis and on the transformation of their connotations. The main aim of the article is description the rules of changing the lexis meanings and to present the influence on this process the communist ideology.

Okres radziecki przyniósł daleko idące przeobrażenia niemalże we wszystkich dziedzinach życia ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Gruntowne zmiany zaszły zarówno w wymiarze ogólnospołecznym, tzn. polityce, ekonomii, sztuce, oświacie, jak również jednostkowym, tj. w światopoglądzie oraz systemie wartości reprezentowanym i uznawanym przez jednostkę.

Skutki rewolucji 1917 r. najszerzym echem odbiły się w sferze religii. Prześladowania, jakimi przez dziesięciolecia była nękana zarówno rosyjska Cerkiew, jak i sami wyznawcy prawosławia, w rezultacie doprowadziły do poważnych zmian w sposobie postrzegania i wartościowania przez Rosjan ogólnie pojmowanej kultury prawosławnej. Musiało to znaleźć odzwierciedlenie również na płaszczyźnie języka, tym bardziej że był on ważnym narzędziem walki ideologicznej oraz ateistycznej propagandy. Wspomina o tym G. N. Sklariewskaja, według której „с самого начала советской власти в нашей стране уничтожение религии осуществлялось не только разрушением храмов и физическим истреблением священнослужителей, но и на языковом уровне: запретом или дискредитацией религиозно-церковной лексики, извращением семантики, понижением на аксиологической шкале” (2001, 25). Do rodzajów przekształceń, jakim w okresie radzieckim mogło ulegać słownictwo konfesyjne, należy jeszcze dodać całkowity zanik oraz dezaktualizację znaczenia (por. Kostomarow 1999, 158–160). W niniejszej pracy analizie zostaną poddane

jednostki lekсыkalne, których znaczenia uległy przesunięciom semantycznym oraz deformacjom konotacyjnym.

Przed przystąpieniem do badań należy zaznaczyć, że zaobserwowane przekształcenia nie posiadają jednolitego charakteru. Zmusza to do rozpatrywania ich w dwóch osobnych kategoriach problemowych. Do pierwszej z nich będzie należało słownictwo charakteryzujące się przetransformowaną i jednocześnie zesakralizowaną (w różnym stopniu) strukturą znaczeniową, w drugiej zaś znajdują się wyrazy, w przypadku których modyfikacje semantyczne przebiegały niezależnie od posiadanych przez nie konotacji konfesyjnych i nie wywołały w tym obszarze żadnych poważniejszych zmian.

1. Słownictwo o przekształconej strukturze znaczeniowej i zesakralizowanych konotacjach konfesyjnych

Określenie specyfiki przekształceń semantycznych słownictwa należącego do tej grupy oraz udokumentowanie zmian konotacyjnych mających miejsce w jego strukturze znaczeniowej wymaga zastosowania odpowiedniej metody badawczej. Dlatego też definicje analizowanej lekсыki konfesyjnej (SRJ) zostaną porównane z ich paralelnymi interpretacjami pochodzącymi ze słownika W. I. Dala:

DAL	SRJ
<i>ангелъ-хранитель</i> – приставленный Господомъ къ челоуѣку, для охраны его (I, 16)	<i>ангел-хранитель</i> – охраняющий человека (церк.) (I, 137)
<i>апологетика</i> – наука о началахъ, излагающихъ истины христіанства (I, 19)	<i>апологетика</i> – 1. защита, оправдание какого-либо учения (I, 166)
<i>благодатный</i> – црк. исполненный божественной благодати, т.е. воли и силы; получивший ихъ свыше (I, 92)	<i>благодатный</i> – 2. отраднй, спокойный, плодотворный (I, 479-80)
<i>благодат</i> ^a – црк. дары Духа Святаго; наитіе свыше; помощь, ниспосланная свыше, къ исполненію воли Божьей; любовь, милость, благодѣяніе (I, 92)	<i>благодат</i> ^a – 1. счастье, успех, 2. счастливое состояние внутри покоя, 3. избытие чего-либо нужного (I, 479-80)
<i>богоспасаемый</i> – покровительствуемый Богомъ (I, 105)	<i>богоспасаемый</i> – ирон. шутил. мирно существующий (I, 528)
<i>божество</i> – Богъ по понятіямъ каждого народа, а потому и языческой богъ или божокъ, идолъ, болванъ и всякій предметъ поклоненія (I, 107)	<i>божество</i> – 1. то же, что бог (I, 527)
<i>вѣра</i> – 1. увѣренность, убѣжденіе, твердое сознание, понятие о чемъ-либо, особенно о предметахъ высшихъ, невещественныхъ, духовныхъ; вѣрованіе; отсутствіе всякаго сомненія или колебанія о бытіи и существѣ Бога; безусловное признаніе истинъ, открытыхъ Богомъ (I, 331)	<i>вѣра</i> – 3. убеждение в истинности чего-либо, усвоенное традиционно на основании доверия к мнениям других людей, принимаемое без доказательств и научной критики; убеждение в реальном существовании чего-либо сверхъестественного, фантастического и т.п. (II, 164)
<i>жаворонокъ</i> – хлѣбное, испеченныя изъ тѣста, въ видѣ птичекъ булочки, ко дню 40 мучениковъ, 9 марта (I, 524)	<i>жаворонок</i> – 2. маленькая булка в виде птички, выпекаемая по обычаю в начале весны, ко времени прилета жаворонков (IV, 8)

<i>затворничество</i> – состояние или быть затворника [т.е.] отшельника, скитника, пустынника; затворившагося въ кельѣ монаха (I, 647)	<i>затворничество</i> – 1. уединенный, замкнутый образ жизни (IV, 968)
<i>кадильница</i> – церковный сосуд, курильница на цѣпочкахъ, въ которую на жаръ кладется ладанъ (II, 72)	<i>кадильница</i> – 1. сосуд для благовонных курений; кадило (V, 645)
<i>ковчежець</i> – ларець, особенно серебряный, для сохранения драгоценностей церкви, грамотъ царскихъ или привѣщенной къ грамотѣ печати (II, 128)	<i>ковчежець</i> – 1. устар. небольшой ящик, 2. уменьшит. к ковчег (V, 1094-5)
<i>кропильница</i> – сосудъ со св. водою, въ который макають кропило (II, 198)	<i>кропильница</i> – сосуд для воды, в которой обмакивается кропило (V, 1700)
<i>мѣясцеловъ</i> – означенье мѣсяцевъ и дней всего года, съ показаньемъ особаго ихъ значенья, церковнаго и гражданскаго, и съ означеньемъ небесныхъ явленій (II, 371)	<i>месяцеслов</i> – 1. то же, что и календарь (VI, 894)
<i>милосердіе</i> – сердоболіе, сочувствіе, любовь на дѣлѣ, готовность дѣлать добро всякому; жалостливость, мягкосердость (II, 327)	<i>милосердіе</i> – 1. готовность помочь кому-либо из сострадания (VI, 991-2)
<i>погребеніе</i> – дѣйств. по гл. погребать 'передавать землѣ, зарывать, закапывать, хоронить, отправлять похороны, со всѣми обрядами' (III, 157)	<i>погребеніе</i> – 1. передавать земле умершего, хоронить (XI, 194)
<i>рenegать</i> – перекрестъ, вѣроотступникъ (IV, 92)	<i>рenegат</i> – 1. человек, изменивший своим убеждениям и перешедший в лагерь противников (XII, 1216)
<i>славильщикъ</i> – <i>славельщики</i> 'мальчики, которыхъ во дни рожества Христова ходять со звѣздою, колядуютъ, поють пѣсни, прославляя Христа, поздравляя хозяевъ; колядовщики' (IV, 215)	<i>славильщик</i> – 1. тот, кто прославляет кого-либо, что-либо (XIII, 1126)

^a O sposobach definiowania znaczenia tej jednostki leksykalnej w radzieckich oraz rosyjskich (najnowszych) słownikach objaśniających pisze W. Zmarzer (2000, 279).

Już na podstawie wstępnej analizy podanych w powyższym zestawieniu wyrazów można stwierdzić, że w badanych źródłach posiadane przez nie znaczenia nie zostały zinterpretowane jednakowo. Definicje pochodzące z SRJ różnią się od definicji podanych w DAL tym, że nie zawierają jakichkolwiek komponentów leksykalnych, które mogłyby wskazywać na konfesyjny wymiar definiowanych jednostek. Brak takich komponentów w proponowanym przez SRJ opisie świadczy o desakralizacji pierwotnych konotacji konfesyjnych tych jednostek i o zatarciu związku ich desygnatów z prawosławną kulturą chrześcijańską. Są to jednak tylko ogólne spostrzeżenia na temat zgromadzonego materiału, dlatego też zostanie on poddany bardziej szczegółowej analizie.

Analizując, na przykład, interpretacje znaczenia jednostki *ангел-хранитель*, można zauważyć, że w słowniku W. I. Dala komponent *sacrum* jest wyraźnie wyekspozowany już w pierwszym członie definicji (por. приставленный Господомъ къ челоѢку), natomiast w SRJ takiego lub podobnego komponentu brak (por. охраняющий человека). Pojawia się natomiast kwalifikator *церк.*, który jednak nie jest nośnikiem konotacji konfesyjnych analizowanego wyrazu,

a informuje jedynie o ograniczonym zakresie jego użycia. Taki sposób opisu odzwierciedla nie tylko desakralizację znaczenia, ale również wskazuje na jego daleko posunięte uogólnienie. To uogólnienie jest tu aż nadto widoczne, ponieważ w języku rosyjskim pod nazwą *ангел-хранитель* od wieków kryje się ściśle sprecyzowany element kultury chrześcijańskiej, tzn. istota niebieska – anioł, z woli Boga sprawujący nad człowiekiem rolę opiekuna. Można powiedzieć, że proponowana przez SRJ definicja kreuje jakiegoś nieskonkretyzowane pojęcie, ponieważ nawet w połączeniu z kwalifikatorem *церк.*, nie dostarcza praktycznie żadnych informacji na temat, kto właściwie miałby być wykonawcą wskazanej w niej czynności. Dla okresu radzieckiego jest to zjawisko typowe, ponieważ jak twierdzi J. Korzeniewska-Berczyńska (1994, 181), w ówczesnym języku rosyjskim „normą staje się nicowanie słów, odrywanie ich od utrwalonych przez wieki sensów, nadawanie jednostkom leksykalnym znaczeń mglistych, zmiennych, wręcz niedefiniowalnych [...]”. Nie należy, oczywiście, odrzucać takiej ewentualności, że jednostka *ангел-хранитель* mogła wówczas (podobnie jak współcześnie) funkcjonować w charakterze przenośnym (na co wskazuje SRJ) i oznaczać jakąś dowolną osobę opiekującą się innym człowiekiem oraz czuwającą nad jego bezpieczeństwem¹. Niemniej jednak, nie jest to jej podstawowe, etymologiczne znaczenie.

Analizie zostanie poddanych jeszcze kilka wybranych haseł słownikowych. Na przykład, wyraz *жаворонок*, według SRJ, miał oznaczać niewielką bułkę przypominającą kształtem ptaszka, wypiekaną na początku wiosny w okresie bezpośrednio poprzedzającym przylot skowronków. Porównując przytoczoną definicję z opisem, jaki podaje DAL (por. wyżej), nawet zwykły użytkownik słownika (niejęzykoznawca) z łatwością dostrzeże zachodzące pomiędzy nimi różnice. DAL opisuje zwyczaj wypiekania „skowronków” z wyraźnym wskazaniem na jego świecko (ludowo)-sakralne (prawosławne) podłoże, co jest zaakcentowane w wyrażającym relacje temporalne określeniu *ко дню 40 мучениковъ*, natomiast SRJ takiego komponentu nie uwzględnia. Pojawia się w nim za to pozbawione już jakichkolwiek konotacji konfesyjnych sformułowanie *ко времени прилета жаворонков*². Treściowo jest ono jednak tylko pozornie ekwiwalentne, ponieważ implikuje mniej skonkretyzowane ramy czasowe niż zaobserwowany w DAL wariant *ко дню 40 мучениковъ*. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że jakkolwiek zwyczaj wypiekania „skowronków” należał do tradycji ludowej, swoimi korzeniami zapewne sięgającej jeszcze czasów pogańskich, to jednak w schrytlianizowanej Rosji został on powiązany z obchodzonym 9 marca świętem 40 męczenników i to głównie w związku

¹ Czasami było to też ironiczne określenie szpiega.

² W badanej definicji znalazło się ono najprawdopodobniej pod wpływem funkcjonującego w języku potocznym powiedzenia *на Сорок мучеников – прилёт жаворонков*.

z nim (a nie z faktem powrotu skowronków) był kultywowany przez rosyjskich wyznawców prawosławia. Z tego też względu, nie można postawić znaku równości pomiędzy zakresem znaczeniowym jednostki *жаворонок* z DAL oraz jej odpowiednikiem z SRJ.

Podobne rozbieżności dają się zaobserwować w interpretacjach znaczenia wyrazu *затворничество*. Słownik W. I. Dala cechę, czy też może raczej stan pustelnictwa jednoznacznie przypisuje ściśle określonej kategorii desygnatów, tzn. osobom duchownym, z reguły mnichom, którzy w celu doświadczenia duchowych doznań mistycznych oraz osiągnięcia zbawienia postanowili porzucić życie w społeczeństwie i dalej wieść je w całkowitym odosobnieniu. Jeśli chodzi o definicję pochodzącą z SRJ, to wskazuje ona na rozszerzenie zakresu występowania tej cechy (stanu) na dowolną kategorialnie i praktycznie nieograniczoną liczbę desygnatów. Można bowiem powiedzieć, że *уединенный, замкнутый образ жизни* prowadzi każdy, kto nie uczestniczy w życiu społecznym, kto unika kontaktów z otaczającym go światem zewnętrznym, przy czym wcale nie musi to być osoba wywodząca się ze stanu duchownego. O wyraźnych przesunięciach znaczeniowych jednostki *затворничество* świadczy również to, że denotuje ona styl życia prowadzony w izolacji od społeczeństwa, który jednak nie wynika już z pobudek czysto religijnych (co było widoczne w DAL), a uwarunkowany jest jakimiś innymi przyczynami natury ogólnoludzkiej. Tak więc, w proponowanej przez SRJ definicji badanego wyrazu zostały pominięte konotacje konfesyjne, które według słownika W. I. Dala, w języku rosyjskim okresu przedrewolucyjnego były dla niego dominującymi. W konsekwencji jego znaczenie przyjęło postać mocno uogólnioną, co, oczywiście, nie pozwala na rozpatrywanie go jako jednostki semantycznie tożsamej z jej odpowiednikiem zarejestrowanym w DAL.

W podobny sposób w SRJ zostały zdefiniowane znaczenia pozostałych zgromadzonych w tej grupie jednostek leksykalnych. W porównaniu ze swoimi ekwiwalentami pochodzącymi z DAL wszystkie one wykazują pewien (zróżnicowany) stopień generalizacji, co, należy przypomnieć, było skutkiem desakralizacji posiadanych przez nie treści znaczeniowych. Niektóre z nich wymagają jednak dodatkowego komentarza. Pozwoli to na przedstawienie pełniejszego obrazu badanego zjawiska, ale przede wszystkim umożliwi zwrócenie uwagi na jego zróżnicowany charakter.

Porównując definicje wyrazu *богоспасаемый*, jakie proponuje DAL (por. *покровительствуемый Богомъ*) oraz SRJ (por. *мирно существующий*), z łańcuchem można dostrzec, że w tym ostatnim źródle jego znaczenie nie tylko zostało zinterpretowane w oderwaniu od etymologicznej podbudowy konfesyjnej, ale również zabarwione odcieniem ironii, na co w artykule hasłowym wskazuje obecność odpowiednich kwalifikatorów ekspresywnych: *ирон.* [*ироническое*] oraz *шутл.* [*шутливое*]. W słownikach opisowych tego typu

środkami są zazwyczaj wykorzystywane w celu oddania ukrytej drwiny (szczególnie nota *урон.*), złośliwości, czasami też służą wyrażeniu dezaprobaty. Można zatem powiedzieć, że noty *урон.* oraz *шутл.* jeszcze bardziej uwydatniają zdesakralizowany status badanej jednostki leksykalnej, ponieważ „zawierają ocenę emocjonalną nadawcy tekstu dotyczącą desygnatu danego wyrazu” (Engelking, Markowski, Weiss 1989, 305). Nie jest to zresztą problem, który dotyczy tylko i wyłącznie płaszczyzny słownikowej, tzn. subiektywnego stosunku autorów słownika do desygnatu definiowanego wyrazu hasłowego, czy też określonych zaleceń bądź też ograniczeń cenzuralnych. Również i w samym języku rosyjskim jednostka *богоспасаемый* musiała zostać poddana takiej właśnie ocenie (negatywnemu wartościowaniu), bo przecież w warunkach panującego wówczas „wojującego ateizmu” pojmowanie spokoju i szczęścia jako stanu, którego człowiek doświadcza poprzez opiekę Boga nad nim³, było nie tylko ideologicznie irracjonalne, ale przede wszystkim narażało na śmieszność czy nawet groziło represjami. Wracając jeszcze do opisu słownikowego, warto dodać, że wspomniane kwalifikatory w istotny sposób wpłynęły na wydźwięk analizowanego wyrazu, ponieważ w przypadku ich pominięcia sformułowanie *мирно существующий* (SRJ) do pewnego stopnia można byłoby uznać za semantyczny odpowiednik wyrażenia *покровительствуемый Богомъ* (DAL), choć, oczywiście, w dalszym ciągu nie zawierałoby ono jakichkolwiek konotacji religijnych. Ewentualna ekwiwalencja znaczeniowa tych dwóch definicji wynikałaby z istniejącego pomiędzy nimi ścisłego związku przyczynowo-skutkowego. W pojęciu chrześcijanina bowiem stan, w którym znajduje się człowiek *мирно существующий*, jest niczym innym jak tylko rezultatem opieki (*покровительства*), jaką sprawuje nad nim Istota Boska.

Istotne przesunięcia semantyczne objęły również jednostkę *милосердие*. Warto nieco przybliżyć jej historię, ponieważ denotuje ona jeden z najważniejszych elementów (przypr. miłość bliźniego płynąca ze współczucia (LER, 220) tworzących fundamenty obyczajowości chrześcijańskiej. Porównując odnotowane w DAL oraz SRJ definicje tego wyrazu, można stwierdzić, że tylko pozornie wydają się one identyczne lub przynajmniej podobne. Według słownika W. I. Dala, istotą miłosierdzia jest przede wszystkim miłość, gotowość czynienia dobra oraz współczucie (zgodnie z chrześcijańskim rozumieniem tego słowa, por. компонент *сердоболіе* ‘сердечное участие, состраданье, жалость и старанье о помощи’, DAL IV, 175). Jeśli chodzi o interpretację, jaką podaje SRJ, to charakteryzuje ona miłosierdzie jako gotowość niesienia komuś pomocy, również ze współczucia, jednakże odruch ten jest powodowany raczej litością (por. *сострадание* ‘współczucie, litość’) niż miłością do bliźniego. Jak widać,

³ Przypr. *богоспасаемый* ‘spokojny, szczęśliwy, chroniony przez Boga’ (WSRP I, 77).

nie są to równoznaczne motywacje. W definicji pochodzącej z SRJ wyraźnie bowiem daje się odczuć uprzedmiotowienie, instrumentalne potraktowanie potencjalnego “odbiorcy” miłosierdzia, uświadomienie mu, że jest całkowicie uzależniony od tego, kto mu je okazuje. Takie wnioski można sformułować, porównując podane przez badane źródła interpretacje treści znaczeniowej jednostki *милосердие*. Czy jednak jej pierwotne konotacje w nowych realiach radzieckich rzeczywiście uległy aż tak daleko posuniętym przekształceniom również i w świadomości ówczesnych Rosjan? Niektórzy współcześni językoznawcy rosyjscy twierdzą, że wyraz ten nieoficjalnie potępiano i próbowano usunąć z języka rosyjskiego. Takiego zdania jest między innymi Je. W. Kakorina (2000, 73), według której „слово [милосердие – przyp. K. R.] было изъято из узуса советской эпохи, и сфера его функционирования была в основном ограничена письменными текстами духовной и художественной литературы дореволюционного периода”. Fakt jego wyrugowania z rosyjskiego leksykonu konstatuje również jeden z polskich badaczy, W. Chlebda (1995, 40). Niezależnie od tego, co na ten temat sądzą inni językoznawcy, należy przyznać, że próba usunięcia jednostki *милосердие* w tamtym okresie rzeczywiście mogła mieć miejsce, ponieważ oficjalnie prześladowany i potępiany był sam jej desygnat, tzn. wszelkie przejawy i odruchy miłosierdzia. Jak pisze znany rosyjski pisarz i publicysta, D. A. Granin (1988), „милосердие уничтожалось не случайно. Во времена раскулачивания, в тяжкие годы массовых репрессий никому не позволяли оказывать помощь семьям пострадавших. [...] Людей заставляли высказывать одобрение смертным приговорам. Даже сочувствие невинно арестованным запрещалось. Чувства, подобные милосердию, расценивались как подозрительные, а то и преступные. Из года в год чувство это осуждали, вытравливали: оно-де аполитичное, не классовое, в эпоху борьбы мешает, разоружает [...]”. Z powyższej konstatacji wynika, że okazywanie miłosierdzia było wówczas postrzegane jako zachowanie niepoprawne ideologicznie, osłabiające walkę klasową, ale przede wszystkim reakcyjne, bo podważające lojalność wobec władzy radzieckiej oraz kwestionujące jej postanowienia. Należy przyznać, że zarejestrowana przez SRJ definicja tej jednostki nie odzwierciedla jej znaczenia w aż tak negatywnym świetle. Niemniej jednak, nawet te jej modyfikacje semantyczne, jakie można zaobserwować w SRJ, posiadają wymiar symboliczny, ponieważ informują o kształtowaniu się nowego, charakteryzującego się niskim poziomem współczucia czy chociażby empatii, modelu zachowań interpersonalnych jednostki w sferze moralno-etycznej i obyczajowościowej.

Na osobną uwagę zasługuje również sposób interpretacji znaczenia posiadanego przez jednostkę leksykalną *вера*. W pochodzącym z SRJ opisie słownikowym można zaobserwować próbę uchwycenia istoty wiary jako zjawiska pod względem naukowym niesprawdzalnego, niedefiniowalnego i w związku z tym

nie dającego się udowodnić. Taka interpretacja jest w pewnym sensie uzasadniona, bowiem wiara rzeczywiście opiera się na głębokim przeświadczeniu o prawdziwości, słuszności czegoś lub kogoś, a zasadność tego przeświadczenia nie podlega weryfikacji w ramach empirycznego czy chociażby teoretycznego opisu naukowego. Oczywiście, zawarte w definicji wyrazu *вера* jednostki *доказательство* oraz *научная критика* są symptomatyczne i w jakiś sposób się w niej wyróżniają, bowiem wskazują na to, że wiara została poddana ideologicznemu przewartościowaniu w kontekście marksistowskiej krytyki naukowej. W opisie leksykograficznym można nawet dostrzec odcień dezaprobaty dla jej desygnatu, który w naturalny sposób nie chce i nie może się tej krytyce poddać. Niewątpliwie są to ważne spostrzeżenia, jednak warto też zwrócić uwagę, że analizowana interpretacja wydaje się niepełna i uszczuplona o pewne istotne informacje. Nie ma w niej bowiem nawet wzmianki o tym, że wiarę można rozpatrywać również jako mistyczno-emocjonalny stan duchowy oparty na zaufaniu i wewnętrznej harmonii z Bogiem. Daje się więc tu zaobserwować paradoksalny fenomen – niemalże całkowita desakralizacja desygnatu (i jednostki), dla którego konotacje konfesyjne przez ostatnie stulecia były jeśli nie jedynymi, to z pewnością dominującymi, wskazującymi na jego szczególne miejsce w językowej świadomości oraz kulturze większości Rosjan. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że w definicji tego wyrazu, choć w SRJ pozostawionego jakichkolwiek odniesień do sfery religijnej, pojawiają się określenia *сверхъестественный* oraz *фантастический*. Narzucają one pojmowanie wiary (w szerokim tego słowa rozumieniu) jedynie w kategoriach przekonania o istnieniu czegoś ponadnaturalnego, fantastycznego, a zatem, zgodnie z ideologią marksistowską, pozostającego w opozycji do obowiązującego wówczas, jedyne słusznego materializmu.

Poważne zastrzeżenia budzi również interpretacja znaczenia jednostki *божество* (por. *то же, что бог* (SRJ I, 527)). Z podanej definicji wynika, że w okresie radzieckim stała się ona synonimiczna z wyrazem *бог*. A zatem, jej zakres znaczeniowy uległ przesunięciu, bowiem zarówno współczesne (najnowsze), jak i przedrewolucyjne rosyjskie źródła leksykograficzne wyraźnie rozgraniczają znaczenia tych dwóch jednostek i w żadnym razie nie utożsamiają ich ze sobą. Aby się o tym przekonać, wystarczy sięgnąć chociażby do słowników W. I. Dala oraz BTS: *Бог* – Творецъ, Создатель, Вседержитель, Всевышній, Всемогущій, Предвчный, Сущій, Сый, Господь; Предвчное существо, Создатель вселенной (DAL I, 102); *божество* – por. materiał egzemplifikacyjny. W podobny sposób ich treść semantyczną różnicuje również BTS: *бог* – 1. по религиозным представлениям: творец неба и земли, всего сущего; всеведущий высший разум, управляющий миром; всеобщее мировое начало (имеет множество имен: Творец, Создатель, Всевышній, Вседержитель,

Всемогущий и др.) (BTS, 86); *божество* – ср. = Бог (2-5 зн.) (BTS, 87). Z powyższych definicji jasno wynika, że treść znaczeniowa zawarta w jednostce leksykalnej *божество* powinna odnosić się raczej do każdej z istot ponadnaturalnych czczonych w religiach oraz wierzeniach politeistycznych, podczas gdy wyraz *Бог* denotuje jedną i jedyną istotę najwyższą w monoteizmie. Takie rozgraniczenie pomiędzy nimi w kulturze chrześcijańskiej istnieje od wieków, natomiast w okresie radzieckim najwidoczniej próbowano je maksymalnie zneutralizować (a właściwie wypaczyć), na co pośrednich dowodów dostarcza właśnie SRJ. Tak więc, proponowany przez to źródło opis jednostki *божество* nie odzwierciedla jej rzeczywistego desygnatu.

Kilku słów komentarza wymagają również definicje wyrazów *кадильница*, *ковчежец* oraz *кропильница*. Słownik W. I. Dala nie tylko dość szczegółowo charakteryzuje desygnaty tych jednostek ale, co ważniejsze, precyzuje również zakres ich występowania. Można to stwierdzić na podstawie obecności w poszczególnych definicjach takich komponentów jak: *церковный сосудъ [...]* (por. *кадильница*), *ларецъ [...]* для *сохранения драгоценностей церкви [...]* (por. *ковчежец*) oraz *сосудъ со св. водою [...]* (por. *кропильница*). Wszystkie wyszczególnione tu fragmenty łączy jeden wspólny element – wyraźnie wskazują one na to, że *кадильница*, *ковчежец* i *кропильница* są nazwami określającymi pewne przedmioty pozostające na wyposażeniu cerkwi. Jeśli chodzi o definicje pochodzące z SRJ, to właściwie można byłoby je uznać za poprawne, ponieważ dość precyzyjnie opisują odpowiadające badanym wyrazom desygnaty. Określenie *сосуд для благовоных курений* rzeczywiście denotuje przedmiot oznaczany przez jednostkę leksykalną *кадильница*, określenie *небольшой ящик, уменьшит. к ковчег* odnosi się do desygnatu wyrazu *ковчежец*, natomiast definicja *сосуд для воды, в которой обмакивается кропило* oddaje treść znaczeniową wyrazu *кропильница*. Przytoczone fragmenty opisu nie pozostawiają większych wątpliwości, jakie jest przeznaczenie definiowanych przez nie przedmiotów, jednakże trudno jest ustalić, gdzie oraz ewentualnie przez kogo miałyby być one używane. Brak tak wydawałoby się mało istotnej informacji w tym przypadku odgrywa zasadniczą rolę, ponieważ praktycznie uniemożliwia poprawną identyfikację desygnatu. W świetle analizowanych definicji, *кадильница*, *ковчежец* oraz *кропильница* jawią się jedynie jako zwykłe przedmioty powszechnego użytku nie posiadające jakiegos szczególnego zastosowania. A zatem, podany w SRJ opis poprzez swą lakoniczność deformuje i jednocześnie desakralizuje ich prawdziwą postać, bo nawet (a może przede wszystkim) w okresie radzieckim funkcjonowały one wyłącznie w sferze obrzędowości religijnej (tu: prawosławnej) i tylko w tym konkretnym obszarze rzeczywistości można w ogóle mówić o ich istnieniu.

2. Słownictwo o przekształconej strukturze znaczeniowej i zachowanych konotacjach konfesyjnych

Ze zgromadzonego materiału źródłowego udało się wyodrębnić niewielką grupę jednostek leksykalnych, w przypadku których znaczenie konfesyjne uległo przesunięciu w nieco mniejszym stopniu niż można to było zaobserwować w przykładach analizowanych wcześniej. Zjawisko to egzemplifikują definicje następujących wyrazów:

DAL	SRJ
<i>ирмось</i> – црк. вступительный, оглавный стихъ, показывающий содержание прочих стиховъ пѣсни или канона (II, 47)	<i>ирмос</i> – 1. церковное песнопение за всенощной V, 427)
<i>молебствие</i> – всенародный молебенъ, общее приношение Господу благодарности, просьбы (II, 342)	<i>молебствие</i> – 1. то же, что молебен [tzn.] ‘вид краткого богослужения о здравии, благополучии кого-либо, благоприятном исходе дела и т.п.’ (VI, 1167)
<i>стихира</i> – похвальный тропарь, на утрени и вечерни (IV, 325)	<i>стихира</i> – 1. церковное песнопение на библейские сюжеты (XIV, 891)
<i>христославникъ</i> – христославъ, христославецъ, христослащикъ [tzn.] ‘кто въ праздн. Рожд. Христова, ходитъ по домамъ славить Христа’ (IV, 565)	<i>христославник</i> – 1. тот, кто славит Христа (XVII, 476-7)

Analiza definicji powyższych jednostek leksykalnych pozwala stwierdzić, że właściwe ich strukturze semantycznej konotacje konfesyjne w okresie radzieckim nie zostały zdesakralizowane. Nie jest to trudne do ustalenia, ponieważ każda z tych definicji zawiera jakieś określone elementy wyrazowe (czasem jest ich nawet kilka), które w mniejszym lub większym stopniu są nośnikami komponentu *sacrum*. Na przykład, w opisie wyrazu *ирмос* za takie nośniki należy uznać formy wyrazowe *церковное* oraz *всенощной*, a w definicji jednostki *христославник* na powiązanie desygnatu ze sferą religii będzie wskazywać komponent *Христа*. Można więc skonstatować, że pod tym względem znaczenia tych wyrazów są niemalże identyczne z tymi, jakie podaje słownik W. I. Dala. Niestety, bardziej wnikliwe przyjrzenie się ich definicjom (podanym przez SRJ) zmusza do stwierdzenia pewnych przesunięć semantycznych. Podobnie jak w przypadku materiału analizowanego w pierwszej grupie, wskazuje na nie brak pewnych istotnych komponentów leksykalnych. Można to prześledzić na przykładzie opisu jednostek *стихира* oraz *христославник*. Proponowana przez SRJ interpretacja znaczenia pierwszego z tych wyrazów (por. *церковное песнопение на библейские сюжеты*) na tle definicji pochodzącej z DAL (por. *похвальный тропарь, на утрени и вечерни*) jest w znacznym stopniu uogólniona oraz mało czytelna, ponieważ nie zawiera tych wszystkich najistotniejszych informacji, które umożliwiałyby prawidłową identyfikację desygnatu.

Sformułowane tu spostrzeżenia znajdują jeszcze wyraźniejsze potwierdzenie w opisie wyrazu *христославник*. Zgodnie z definicją odnotowaną w SRJ, za desygnat odpowiadający tej jednostce należałoby uznać każdego (w domyśle – chrześcijanina), kto w dowolnym miejscu, o dowolnym czasie i w bliżej nie określony sposób wychwala Chrystusa (por. *тот, кто славит Христа*). Struktura znaczeniowa tego wyrazu uległa istotnym przekształceniom, bowiem, według słownika W. I. Dala, jeszcze w okresie przedrewolucyjnym był on zarezerwowany wyłącznie dla ograniczonej i przy tym ściśle określonej grupy desygnatów, tzn. kolędników, którzy podczas świąt Bożego Narodzenia nawiedzali domostwa, głosząc przy tym narodzenie Chrystusa.

Na zakończenie warto przyrzeć się jeszcze jednemu rodzajowi przesunięcia semantycznego. Można go zaobserwować w przypadku jednostki *молебствие*. Treść znaczeniowa tego wyrazu nie tylko nie została pozbawiona konotacji konfesyjnych ale również, w odróżnieniu od pozostałych analizowanych egzemplifikacji, nie uległa zgeneralizowaniu. Nasuwa się więc pytanie, na jakiej podstawie jego strukturę semantyczną można uznać za przekształconą. Odpowiedź po raz kolejny podsuwa słownik W. I. Dala. Pochodząca z tego źródła definicja wyraźnie wskazuje, że jeszcze w okresie przedrewolucyjnym jednostka *молебствие* funkcjonowała jako określenie ogólnonarodowej powszechnej modlitwy, podejmowanej przez duchowieństwo oraz wiernych okazjonalnie – w związku z jakimś szczególnie ważnym wydarzeniem zachodzącym w skali całego kraju. Natomiast w języku rosyjskim epoki radzieckiej miała ona oznaczać rodzaj krótkiego nabożeństwa dziękczynnego (bądź też przebłagalnego), odprawianego z określoną częstotliwością, z reguły w intencji indywidualnych osób. Można więc powiedzieć, że wyraz *молебствие* stał się w pełni synonimiczny⁴ z wyrazem *молебен*. Uległ on pewnego rodzaju leksykalizacji, bowiem w jego przypadku daje się zaobserwować zerwanie związku z pierwotnym desygnatem (zarejestrowanym przez DAL) oraz przejęcie cech innego, pod względem motywacyjnym pokrewnego desygnatu, reprezentowanego właśnie przez jednostkę *молебен*.

Zaprezentowane w pracy uwagi oraz spostrzeżenia należy podsumować zasadniczym pytaniem – czy w języku społeczeństwa rosyjskiego analizowane wyrazy rzeczywiście zatraciły (częściowo lub całkowicie) swoje pierwotne powiązania ze sferą religii i czy faktycznie funkcjonowały w takich znaczeniach, jakie podają w definicjach autorzy SRJ? A może tak skonstruowane interpretacje słownikowe należy postrzegać jedynie jako kolejny przejaw manipulacji językowej, w tym przypadku mającej na celu zdesakralizowanie określonych elementów z zakresu kultury prawosławia? Z pewnością nie można odrzucać

⁴ Ciekawe, że taką postać znaczeniową zachowała ona również we współczesnym języku rosyjskim (por. BTS, 552).

takiego wyjaśnienia problemu, ponieważ wykorzystane w badaniach źródło w okresie radzieckim, paralelnie ze swoją podstawową funkcją rejestratora faktów językowych, spełniało również rolę narzędzia propagandowego. Nie musi to jednak oznaczać, że analizowana leksyka konfesyjna uległa przesunięciom jedynie na poziomie słownika. Pod wpływem silnej ateistycznej indoktrynacji w przeciągu kilku dziesięcioleci musiały się w końcu wypracować określone schematy odbioru słownictwa konfesyjnego, jak również odpowiednie (wypaczone) wyobrażenia jeśli nie o całej kulturze prawosławnej, to przynajmniej o jej niektórych elementach. W szczególności dotyczy to młodszego pokolenia, którego świadomość językowa kształtowała się (a właściwie była urabiana) już w nowej rzeczywistości radzieckiej, całkowicie oderwanej od „przeżytków” przedrewolucyjnej przeszłości. Pozwala to przypuszczać, że treści znaczeniowe badanych jednostek leksykalnych w tamtym okresie rzeczywiście były odbierane w taki sposób, w jaki je definiuje SRJ⁵.

Wykaz skrótów

- BTS – *Большой толковый словарь русского языка*. Red. С. А. Кузнецов. Санкт Петербург 1998.
- DAL – В. И. Даль: *Толковый словарь живого великорусского языка*. т. I–IV. Москва 1863–1866 (reedycja 1978).
- LER – *Leksykon religii od A do Ż*. Red. B. Zasieczna, Warszawa 1994.
- SRJ – *Словарь современного русского литературного языка*. т. 1–17. АН СССР. Москва 1950–1965.
- WSRP – *Wielki słownik rosyjsko-polski*. Т. 1–2. Moskwa–Warszawa 1987.

Literatura

- Chlebda W. (1995): *Fatum i nadzieja. Szkice do obrazu samoświadomości językowej dzisiejszych Rosjan*. Studia i monografie. Nr 226. Uniwersytet Opolski. Opole.
- Engelking A., Markowski A., Weiss E. (1989): *Kwalifikatory w słownikach – próba systematyzacji*. Poradnik Językowy. Nr 5, s. 300–310.
- Korzeniewska-Berczyńska J. (1994): *Poszukiwanie drogi do świątyni i anomie demokracji zamiast sacrum. Z problematyki analizy socjolingwistycznej współczesnej publicystyki*. Studia Rossica II. *Związki interdyscyplinarne w badaniach rusycystycznych*. Warszawa, s. 181–188.
- Бурханов И. (1993): *Об идеологизированности дефиниций толковых словарей русского языка послеоктябрьского периода. Литература и слово вчераш и dziś. Piśmiennictwo rosyjskie a państwo totalitarne*. Red. A. Semczuk, W. Zmarzer. Warszawa.
- Гранин Д. А. (1988): *О милосердии*. Литературная газета, 18 III 1988.
- История русской лексикографии*. Red. Ф. П. Сороколетов (1998): Санкт-Петербург.
- Костомаров В. Г. (1999). *Языковой вкус эпохи*. Санкт-Петербург.

⁵ Takiego zdania są niektórzy językoznawcy rosyjscy, m.in. F. P. Sorokoletow (1998, 403) oraz I. Burchanow (1993, 229).

- Купина Н. А. (1995): *Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции*. Екатеринбург.
- Какорина Е. В. (2000): *Трансформации лексической семантики и сочетаемости. Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Ред. Е. А. Земская. Москва, с. 67–89.
- Скляревская Г. Н. (2002): *Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и в культуре страны. Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции 28–29 июня 2001 г.* Санкт Петербург, с. 22–31.

Summary

The religious lexis in Russian language during the Soviet times is a subject of this article. It is based on a comparative study of this kind of lexis. The data was collected from two sources: *Толковый словарь живого великорусского языка* (В. И. Даль) published before the Russian Revolution and the great academic *Словарь современного русского литературного языка* (АН СССР) published from 1950 to 1965.

The main thesis is that the religious lexis was changed in the semantic aspect what was presented mainly by avoiding specific semantic elements. Consequently the meanings were generalized and in most cases the original religious connotations were not occurred, e.g. *ангел-хранитель* – приставленный Господомъ къ чelовку, для охраны его (DAL) // охраняющий человека (SRJ). Such definitions were imprecised and made impossible the identification of the proper „signified” related to the lexical unit.